

Весна Р. Манојловић Николић
 Универзитет у Новом Саду
 Филозофски факултет
 Одсек за историју
 mn.vesna.ns@gmail.com

Оригиналан научни рад
 примљено: 29. март 2013
 прихваћено: 1. октобар 2013

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ СРЕДЊОВЕКОВНЕ ПРИВРЕДЕ У СРБИЈИ: АРХЕОЛОШКИ АСПЕКТИ*

Сажетак: Проблем привреде и њеног развоја у средњем веку на територији Србије, посебно археолошки, још увек је недовољно проучен. Па ипак, иако релативно малобројни, досад сакупљени подаци пружају индиције које могу допринети да се, бар у општим линијама, схвати специфичност организације привреде и привредног живота у средњем веку на нашем простору. У великој мери, за ову проблематику, од посебног значаја су резултати историјских истраживања захваљујући којима је могуће сазнавање и праћење развоја привреде и привредних делатности у средњем веку на територији Србије.

Кључне речи: привреда, привредне делатности, пољопривреда, занатство, рударство, средњи век, Србија.

Настанак и развој привредних грана, низа специјализованих делатности, занатске производње, трговине, затим степен економског и привредног развоја одређеног периода можемо да пратимо и изучавањем алата и начина његове употребе. Оруђа од гвожђа управо представљају материјалну основу већег броја ових активности. Због тога се све више пажње посвећује изучавању ове врсте археолошких налаза.¹ Анализом облика и начина употребе, затим на основу бројности појединих врста оруђа могуће је говорити о томе које су делатности биле више, а које мање заступљене као и о битним карактеристикама привредних

* Текст је настао као фазни резултат рада на пројекту *Војвођански простор у контексту европске историје* (број 177002) Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије и пројекту *Средњовековна насеља на тлу Војводине. Историјски процеси и догађаји* (бр. 114-451-2216/2011), који финансира Покрајински секретаријат за науку Владе Аутономне Покрајине Војводине.

¹ Изучавање оруђа од гвожђа и алата уопште је у археолошкој литератури дуго било запостављено. Последњих деценија увиђен је значај ових налаза за проучавање развоја привреде и привредних грана у средњем веку на територији Србије, вид.: Марин Брмболић, *Оруђа XIII–XVII у средњем Поморављу*, Параћин 1987; Исти, *Средњовековно оруђе од гвожђа у Војводини*, Панчево 2000; Млађан Цуњак, *Средњовековни предмети од гвожђа са територије подунавског и браничевског округа*, Смедерево 2001; Весна Манојловић-Николић, *Средњовековно оруђе од гвожђа у Србији*, Нови Сад 2010.

делатности које су се развијале у средњем веку на територији Србије.

Пољопривреда

У привреди средњег века пољопривреда је заузимала најзначајније место, пре свега земљорадња и сточарство. Жичка даровна повеља краља Стефана Првовенчаног помиње „влахъ или земљски люди“, односно оне који се баве сточарством и оне којима је главно занимање земљорадња.² Уз земљорадњу, сточарство је обично представљало пратећу привредну грану, док је бављење сточарством готово искључивало или подразумевало тек узгредно бављење и земљорадњом.³

Земљорадња је била најраширенија грана пољопривреде којом се бавио највећи део становништва. Човек је ручним алатом и сопственом снагом, касније и уз помоћ снаге животиња, обрађивао земљу и гајио велики број биљака.⁴ Од свих привредних грана земљорадња је археолошки најбоље документована. Међу оруђем које је најчешће коришћено у обради, копању земље, односно припреми за сејање, заступљени су ашови, мотике и раоници као делови сложенијих справа за орање (рала и плуга), док је за скупљање и вршидбу коришћен срп.⁵ У зависности од квалитета и врсте земљишта, гајене су житарице, индустријско биље, винова лоза, воће, поврће итд. Поред житарица, у исхрани људи средњег века заступљене су и биљке махунастих плодова од којих је најраспрострањенија и најпознатија била сочиво или лећа.⁶ Од биљака које нису коришћене у исхрани, такозваних индустријских биљака, гајен је хмељ, а велики значај је придаван и гајењу лана, од чијих су се влакана израђивале тканине.⁷ За развој и бављење земљорадњом несумњиво да је више услова постојало у равничарским пределима, као и у плодним речним долинама, где су се сејале претежно житарице, а знатно мање индустријско биље или пак биљке чији су плодови као вариво коришћени у исхрани људи.⁸ Од житарица, најчешће су гајене пшеница, просо, оvas и јечам, што сазнајемо из манастирских повеља 14–15. века.⁹ Да се веома рано водило рачуна о складиштењу ових производа и „вишковима производње“ доказ су археолошки налази јама, трапова, као и подаци у писаним изворима.¹⁰ Постојање јама за складиштење житарица указује на развој земљорадње, што је нарочито успешно употребом

² Стојан Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 2005, 572; Исти, *Село*, Београд 1965, 38.

³ Милош Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, Београд 1973, 11.

⁴ Исто, 21.

⁵ Весна Манојловић-Николић, *Средњовековно оруђе од гвожђа у Србији*, Нови Сад 2010, 22–29, 39–53, 81–97, 106–125.

⁶ М. Благојевић, *Нав. дело*, 104–106.

⁷ Исто, 108–109.

⁸ Исто, 98.

⁹ С. Новаковић, *Законски споменици*, 414, 649, 650.

¹⁰ У повељи краља Милутина манастиру Грачаница из 1321. године наводи се да је пшеница остављана на површину земље и сипана у јама: „поврхоу и оу роупоу оусиплю“, вид.: С. Новаковић, *Законски споменици*, 635.

справа за орање, рала и посебно плуга. Веома рана употреба плуга документована је налазима са великоморавских локалитета већ од 9. века.¹¹ Код нас, на основу археолошких налаза асиметричних раоника и цртала, као и према истраживањима М. Благојевића, почетке употребе плуга можемо ставити у крај 14. века.¹²

Сточарство је посведочено бројним остеолошким налазима. У средњем веку, на територији Србије становништво се у знатној мери бавило сточарством, чему су погодивали предели богати пашњацима. Од чувања стоке, говеда, свиња, оваца и коза било је вишеструке користи.¹³ Месо, млеко и млечни производи били су неопходни у исхрани људи, а крзно, кожа и вуна су коришћени за прављење одевних и других предмета. Бављење сточарством постаје уско повезано са земљорадњом увођењем рала и плуга за обраду земљишта орањем. Обрада њива и ораница ралом била је готово незамислива без коришћења сточне запреге коју су чинили волови. Да су волови били незаменљива запрега за рало документовано је приказима на дечанским фрескама и минијатури из Минхенског псалтира на којима су приказани волови како вуку рало.¹⁴

Виноградарство је једна од развијенијих пољопривредних грана на територији Србије у средњем веку. Виновом лозом засађена обрадива површина називала се, као и данас, виноград, или *лозице*, *гроздје*.¹⁵

На основу скромних археолошких и историјских података, виноградарство раног средњег века изгледа да је било слабо заступљено. Крајем 12. и почетком 13. века виногради још увек представљају реткост, што закључујемо и из владарских даривања манастиру Хиландару.¹⁶ Напредак виноградарства може се приметити тек од краја 13. века када се гајење винове лозе постепено шири ка северу из јужних крајева (Косово и Метохија), где је у 14. веку потврђено постојање винограда око Врања, Прокупља, Параћина, као и на манастирским поседима Жиче, Манасије и Раванице.¹⁷

Северно од Саве и Дунава, поред гајења житарица, без обзира на нешто оштрију климу, постојали су и погодни услови за развој виноградарства. Гајење винове лозе у суботичко-хоргошкој пешчари датира од 13. века.¹⁸ Пре свега је

¹¹ Witold Hensel, *Ślowiańszczyzna wczesnośredniowieczna*, Warszawa 1956, 47, Rys. 15.

¹² В. Манојловић-Николић, Нав. дело, 113–114; М. Благојевић, Нав. дело, 42, 47, 58.

¹³ Снежана Божанић, *Ибарско језро светостефанског властелинства*, Сремска Митровица – Нови Сад 2006, 183–184.

¹⁴ М. Благојевић, Нав. дело, 59.

¹⁵ *Лексикон српског средњег века (ЛССВ)* (ур. Раде Михаљчић, Сима Ђирковић), Београд 1999, 80 (Д. Синдик).

¹⁶ Стефан Немања, поред поклоњених села у околини Призрена, посебно истиче да је посадио и два винограда, док његов син Стефан Првовенчани Хиландару поклања два винограда, које каснијим даривањем потврђује и краљ Стефан Урош II, један у Пећи и други у Крушевцу, вид.: С. Новаковић, *Законски споменици*, 384–385, 389.

¹⁷ М. Благојевић, Нав. дело, 133–135.

¹⁸ Према попису својине грчког манастира Савски Свети Димитрије и документу из 1211. године помињу се подруми принца Давида око Бачког Моноштора и Апатина, док две касније повеље, из 1462. и 1502. године, сведоче о постојању винограда: једна говори о поклону краља Матије мајци, који је обухватао села Бајмок, Чантавир, Пачир и сва добра, а друга сведочи о суботичким поседима у Чонградској жупанији са свим добрима и виноградима које је zaloжио принц Јанош Корвин, вид.: Bálint Sándor, A

фрушкогорски део Срема био одувек изузетно погодан за гајење винове лозе. Познато нам је да је библиотекар краља Матије Корвина, који је у првој половини 15. века путовао по Срему, пио сремско вино и похвално се изражавао о његовом укусу, што свакако иде у прилог већ увелико зналачког гајења и прераде ове племените културе.¹⁹ И падине Вршачких планина свакако да су биле погодне за гајење винове лозе.²⁰ Евлија Челебија, који је посетио Вршац 1560. и 1564. године, записао је да се на источној страни Вршца, све до самог утврђења на брегу, простиру родни виногради.²¹

Приметан, али ипак спорији развој виноградарства током 14. века није могао да обезбеди довољне количине вина за трпезе средњовековних владара и властеле, тако да се вино увозило из Дубровника и Котора, где је гајење винове лозе већ достигло замашан ниво.²² Другом половином истог века долази до знатног напретка у овој пољопривредној грани, подижу се нови и проширују стари виногради.²³ Оваква експанзија виноградарства довела је до повећане производње вина и, свакако, до извоза овог производа из наших крајева.²⁴

Воћарство и повртарство су биле пратеће активности и готово све окућнице сеоских а и градских домаћинстава су у већој или мањој мери биле засађене воћем и поврћем. Нарочито је то био случај у искључиво земљорадничким домаћинствима.

Воће које се у средњем веку називало *овоштите*, *воштите*, *вокиџе*, представљало је значајну допуну у исхрани средњовековног човека, било да се користило свеже или сушено.²⁵ Нарочито је присутно у исхрани монаха. По неколико садница воћа обично је било посађено у виноградима, дворишту, врту, а не на површинама посебно одређеним само за њихову садњу. Стога се и у манастирским повељама помиње само воће, а не и воћњак.²⁶ Помињање земљишта под воћем, воћњака, јавља се тек од средине 14. века када пратимо и бржи напредак виноградарства.²⁷ У Синтагмату Матије Властара, из друге половине 14. века, забележен је термин *воштњикъ*, што подразумева земљиште под воћем, односно воћњак, али је истовремено одомаћен и грчки назив перивол (*περιβόλος*).²⁸ У средњем веку поврће, познато и под називом зеље (*зеле*), гајило се на мањој површини земље, уз

Szegedi Nagtáj Népélete, A móra Ferenc Múzeum Évköszve 2, Szeged 1976, 568–588.

¹⁹ Драгана Латинковић, Љиљана Трифуновић, *Традиционално виноградарство и винарство у Војводини*, Кулпин 2001, 7–8.

²⁰ Драгана Јовановић, *Вршачко виногорје*, Вршац 1996, 3.

²¹ Евлија Челеби, *Путопис: одломци о југословенским земљама*, Сарајево 1967, 536.

²² Душанка Динић-Кнежевић, *Трговина вином у Дубровнику у XIV веку*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду 9, Нови Сад 1966, 63–65.

²³ М. Благојевић, Нав. дело, 137.

²⁴ Душан Масловарић, *Путевима лозољубља*, Виноградарство и винарство у крушевачкој жупи, Крушевац 1990, 8–9.

²⁵ *ЛССВ*, 104 (Ј. Мргић).

²⁶ С. Новаковић, *Законски споменици*, 352, 354, 414, 463, 511, 669.

²⁷ М. Благојевић, Нав. дело, 165.

²⁸ *ЛССВ*, 105 (Ј. Мргић).

окућници.²⁹ Готово сва домаћинства, а не само земљорадничка, имала су мање или веће вртове који су били неопходни за исхрану породице. За исхрану монаха поврће је имало велики значај, а и за православно становништво у време дугих постова. Ни данас није реткост да је део дворишта, окућнице, засађен неком од повртларских биљака, и то ако не више, а оно бар једно родно стабло.

Риболов је једно од најстаријих „занимања“. Рибарењем се човек првобитно бавио ради набављања хране за сопствене потребе. Реке и језера богати разноврсном рибом пружали су повољне услове за искоришћавање овог природног богатства и развој риболова. Риба је, уз воће и поврће, била незаобилазна у исхрани монаха, као и међу становништвом, нарочито о постовима. Манастирима су била даривана у посед и позната ловна места (*рыбно ловиште*), док је одређени број људи (*рыбарь*), имао обавезу да снабдева манастире рибом, односно да се бави рибарењем.³⁰ У циљу редовног снабдевања рибом, неки од манастира су на својим поседима имали рибњаке.³¹

Риба се ловила удицама, ретко харпунима, а свакако и помоћу корпи плетених од прућа. Остаци корпи од трске и прућа познати су са пољских средњовековних налазишта.³² Корпе од прућа, називане вршка, бубањ, кошница, коришћене су веома дуго, до средине прошлог века.³³

Занатство

Током средњег века ова привредна грана је имала различит развој. На основу археолошких и историјских истраживања можемо закључити да су се до 13. века многе делатности одвијале у оквирима кућне радиности. Домаћинства су, такорећи свако за себе, производила неопходне предмете свакодневне употребе, међу којима и алате. Временом, људи вичнији једној врсти посла све су се више усмеравали на обраду одређених материјала и предмета. Због тога је долазило до поделе рада међу појединцима, што је постало основ за настајање и диференцирање заната.

Занат као реч је турска позајмљеница арапског порекла, а чешћа је *роукодџлацъ*, *роукодџланиџе*, на које наилазимо у повељама и законским текстовима средњег века. Под тим називом су се подразумевали људи разних занимања односно разних делатности.³⁴ Још чешћа и општија реч је *маисторъ*, која својим значењем обухвата више разних заната, а сматра се да их је углавном било у варошима, ретко по селима.³⁵ У истом значењу наилазимо и на реч *технитаръ*, која је била устаљена у бугарском језику.³⁶

²⁹ С. Новаковић, *Законски споменици*, 352, 354.

³⁰ Исто, 364, 438, 612–613, 615, 624, 638, 647.

³¹ С. Божанић, Нав. дело, 182.

³² W. Hensel, Op. cit., 136–139.

³³ Мила Босић, *Рибарске справе и алати у Војводини*, Нови Сад 1982, 60–61.

³⁴ С. Новаковић, *Законски споменици*, 360, 364, 485; *ЛССВ*, 214 (С. Ћирковић).

³⁵ С. Новаковић, *Законски споменици*, 625–626, 627, 650–651; Исти, *Село*, 53.

³⁶ С. Новаковић, *Законски споменици*, 644; Сима Ћирковић, *Работници, војници, духовници*, Београд 1997,

Сматрали смо логичнијим да излагању о занатима приступимо кроз одређене делатности које су издвојене према врсти коришћеног материјала.

Обрада дрвета је једна од најстаријих и најзаступљенијих активности у свакодневном животу људи. Дрво је сировина до које се релативно лако долазило, погодна за обраду и најједноставнијим алатима. У обради дрвета коришћене су многобројне алатке: секире, брадве, тесле, тестере, длета, бургије, сврдла.³⁷ Израђевине од дрвета у нашим климатским условима нису могле да буду сачуване. Налази предмета од дрвета на средњовековним локалитетима Пољске и Русије, где су климатски услови погодовали њиховој солидној очуваности, пружају значајне податке о различитим могућностима употребе овог материјала.³⁸

Дрво је имало широку примену. Коришћено је у градњи стамбених објеката, за дрвене палисаде, намештај, посуђе, украсне предмете.³⁹ Из Новгорода су сачувани прелепи примерци примењене уметности у овој врсти материјала.⁴⁰ Такође, од дрвета су дуго прављене и лопате, виле и грабуље. Дрво је налазило велику употребу и у другим занатима, у грнчарству, за израду грнчарског витла, у ткачком занату за израду разбоја, преслица, вретена итд. Од дрвета су прављене држаље алатки, а рало и плуг су, осим раоника и цртала, били у потпуности израђени од дрвета. Да је у обради дрвета дошло до издвајања појединих послова доказ је помињање дрводеља, тесара, колара и бачвара у повељама 13. и 14. века, којима само име одређује врсту послова.⁴¹

Обрада камена је, као и обрада дрвета, била заступљена још од праисторијског периода. Камен је на нашим просторима, у раном средњем веку, више коришћен у ломљеном облику него обрађеном. Ломљени камен је употребљаван у стамбеној архитектури, мада је и даље примарни материјал било дрво и земља – глина, затим за огњишта и пећи, као и за жрвњеве којима се мрвило жито углавном само људском снагом, евентуално уз помоћ стоке.⁴² Тек су манастирска архитектура и утврђени градови средњег века изнедрили људе вичне градњи и зидању. Зидарство је било готово неодвојиво од рада са земљом и малтером, што је све дало једну нову категорију занимања, а то су зидари, *зџџи*.⁴³ Разлика међу зидарима била је управо на основу материјала који су користили за градњу. Они који су обрађивали камен за зидање звали су се *каменоресци* и *каменосјечци*.⁴⁴ Поред тога, снабдевали су и млинове жрвњевима, а обавезу да секу

63–64.

³⁷ В. Манојловић-Николић, Нав. дело, 129–191, 198–208.

³⁸ Ján Kavan, *Nalezu zloztku drevených nadob a nábitku ze XIII st.*, Památky Archeologické LIII–I, Ptaha 1962, 222; Борис Александрович Колчин, *Новгородские древности*, Археология СССР, Е–1–55, Москва 1968, 24–50.

³⁹ Стојан Новаковић каже да „ове дрвене занате зна готово сваки Србин“ (С. Новаковић, *Село*, 54).

⁴⁰ Борис Александрович Колчин, Валентин Лаврентьевич Янин, Савва Васильевич Ямшиков, *Древний Новгород – прикладное искусство и археология*, Москва 1985, кат. 199–237.

⁴¹ С. Новаковић, *Законски споменици*, 580, 628, 650; С. Ћирковић, *Работници*, 64–65.

⁴² С. Божанић, Нав. дело, 182.

⁴³ *ЛССВ*, 215 (С. Ћирковић).

⁴⁴ С. Ћирковић, *Работници*, 66.

жрвњеве за манастирске млинове имали су и сами млинари.⁴⁵ Камен је био у великој мери коришћен и за надгробне плоче и споменике, нарочито од 13. века. Различит репертоар мотива, осим уобичајених као што су крст и неретко крин, као и натписи на њима, јављају се од 14. века, пре свега на манастирским некрополама.⁴⁶ Оваква обрада захтевала је додатно умеће, што је свакако подразумевало постојање клесара вичних овом послу.⁴⁷

Обрада метала изискивала је посебне вештине мајстора и алате. Чекић, клешта и наковањ, као и разне врсте стега и пробојаца, били су неопходни у производњи и обради предмета од метала.⁴⁸ Због велике потребе за предметима од метала у свакодневним кућним пословима и још више у многобројним привредним делатностима, временом су се издвојили ковачи (*ковачь*). Обрађивали су различите метале, али пре свега гвожђе од кога су израђивали оруђе, које су како они тако и друге занатлије употребљавали у даљој производњи. Из писаних података сазнајемо за постојање златара, мачара, оружара, стрелара, бравара, као и за произвођаче посуда од метала.⁴⁹ Посебно наглашавамо улогу ковача који су израђивали неопходне алате коришћене у разноврсним привредним делатностима, самим тим и у ковачком занату.

Ковачи су, можемо рећи, припадали једном од најраширенијих занимања и у сеоским и у градским срединама које је документовано у манастирским повељама 13. и 14. века.⁵⁰ Развојем рударства њихове услуге су постале неопходне у даљем процесу производње, што је допринело напредовању привреде у целини. Како посао ковача није био сезонског карактера, они су углавном били изузети из земљаних радова. Међутим, у Светостефанској хрисовуљи се, поред неколико врста других занатлија, наводе и ковачи са обавезом учешћа у земљаним радовима – орању.⁵¹

Обрада коже и текстила обухвата више различитих активности и поступака којима се добијао финални производ. Кожа и текстил су продукти бављења сточарством и гајења лана, који због природе материјала нису сачувани, али је сачуван алат који је коришћен у процесу прераде и производње. То су стругачи, секачи, разна шила, специјализована врста ножева, игле, маказе, као и пршљенци, вретена и делови разбоја, који су израђивани од дрвета.⁵²

Већ је речено да је сточарство било веома заступљена пољопривредна грана. Кожа и крзно коришћени су за израду многобројних предмета, неопходних у свакодневном животу средњовековног становништва. Од коже је прављена одећа и обућа, делови коњске опреме, а касније и повези књига и др. Од крзна су се влачењем и предењем добијала вунена влакна, а ткањем израђиване тканине за шивење одеће. Тканина је добијана и од лана. Иако је улога кућне радиности

⁴⁵ С. Новаковић, *Законски споменици*, 626–627; С. Божанић, Нав. дело, 183.

⁴⁶ Јелена Ердџан, *Средњовековни надгробни споменици у области Раса*, Београд 1996, 14, 85–86.

⁴⁷ *ЛССВ*, 425 (Д. Поповић).

⁴⁸ В. Манојловић-Николић, Нав. дело, 215–237.

⁴⁹ С. Тирковић, *Работници*, 64.

⁵⁰ С. Новаковић, *Законски споменици*, 486, 596, 623, 628, 650, 655, 667.

⁵¹ Исто, 628.

⁵² В. Манојловић-Николић, Нав. дело, 238–333.

преовладала, временом је дошло до диференцирања појединих занимања. Тако се у раду са кожом помињу кожухари, које идентификујемо са крзнарима, али се у истом послу наводе и *швџџь кожоуи'ньи*, док су се *швџџь скорњнаныи* бавили обрадом штављене коже.⁵³ Ц'нгари, цегари или цревљари су израђивали обућу (*цревіе*), као и шустери који су дошли са Сасима.⁵⁴ У производњи и преради текстила било је веома тешко издвојити домаћу од занатске радиности. Ипак, у документима су забележени *швџџь свитњьи*, што подразумева кројаче уопште, а доласком Саса убрзо је одомаћен и назив шнајдер, док су терзије израђивале оријенталну одећу која је прихваћена доласком Турака.⁵⁵

Сматра се да је издвајање заната од домаће радиности почело у другој половини 13. века, када се запажа подела на сеоске и градске занате и улога страних занатлија у формирању домаћих заната.⁵⁶ Сви ти процеси углавном су завршени до средине 15. века када је на територији Србије, према резултатима археолошких, етнографских и историјских истраживања, могуће побројати тридесетак заната.⁵⁷

Рударство

Рударење на балканском простору, самим тим и на територији Србије, познато је још од енеолитског периода, а рудна богатства балканских планина увелико су експлоатисана и у античко доба.⁵⁸ Немирна и несигурна времена после пада Римског царства, упади номадских народа и словенизација већег дела Балканског полуострва довели су до замирања античког рударства.

Археолошка истраживања остатака средњовековног рударења су релативно новијег датума и, са прекидима, до данашњих дана дала су значајне резултате.⁵⁹ За период раног средњег века, готово једини увид у привредни развој на овим просторима имамо на основу археолошких истраживања која дају фрагментарну слику о многим делатностима, нарочито о рударству. Разноврсни предмети од гвожђа, углавном утилитарног карактера, доказ су да је овај метал увелико употребљаван и прерађиван. Међутим, о начину снабдевања, како овим тако и другим металима, не можемо много рећи. Познато нам је да је словенско

⁵³ С. Новаковић, *Законски споменици*, 628.

⁵⁴ *ЛССВ*, 215–217 (С. Ћирковић).

⁵⁵ С. Ћирковић, *Работници*, 65; *ЛССВ*, 700 (С. Ћирковић).

⁵⁶ О развоју заната у Србији вид.: Ђурђица Петровић, *Занати на тлу Србије кроз историју*, Зборник историјског музеја Србије 15–16, Београд 1979, 191–196.

⁵⁷ Ђурђица Петровић је у прегледу историјског развоја заната и друштвеног положаја занатлија издвојила тридесетак заната у средњовековној Србији 13–15. века, вид.: Ђ. Петровић, Нав. дело, 192–193.

⁵⁸ О најранијем праисторијском рударству, вид.: Borislav Jovanović, *Praistorijsko rudarstvo u Jugoslaviji*, *Rudarstvo Jugoslavije XI*, Београд 1982, 115–118; Исти, *Poreklo rudarske tehnike ranog eneolita na centralnom Balkanu*, *Rudarstvo i metalurgija Bosne i Hercegovine od praistorije do početka XX veka*, *Zenica* 1999, 119–132; о античком рударењу са аспекта археолошких истраживања и поткрепљено исцрпним подацима из античке историографије, вид.: Ивана Поповић, *Античко оруђе од гвожђа у Србији*, Београд 1982, 213–220, са литературом.

⁵⁹ Систематска археолошка истраживања старог рударства на територији Србије реализована су кроз више пројеката, вид.: В. Манојловић-Николић, Нав. дело, 366, нап. 355.

становништво искоришћавало рудоносна налазишта гвожђа близу површине земље, а потврда томе су и словенски термини као што су руда, рупа, грно, окно, од којих су неки ушли и у мађарску рударску терминологију.⁶⁰

Од значаја су сазнања о експлоатацији и коришћењу руде гвожђа, која, нажалост спада у мање документовани сегмент у изучавању рударства. Уочљива је разлика у подацима о рударству племенитих и обојених метала и рударства гвожђа. Доказ коришћења и прераде гвожђа су, пре свега, многобројни археолошки налази предмета израђени од овог метала.⁶¹ То упућује на закључак да се производња и прерада гвожђа добрим делом одвијала у занатским оквирима, уз неопходне коваче који су углавном радили са овим металом. Релативно чести налази остатака згуре на археолошким локалитетима указују на топљење руде гвожђа у самом насељу, што говори о много једноставнијем процесу у издвајању ове руде које је могло да се одвија и у сеоским насељима.⁶²

Иако су рудари (*роударь*) забележени у Светостефанској хрисовуљи, тек доласком немачких рудара Саса (*Сасинь*) средином 13. века, почиње напредак рударске производње на нашим просторима, обнављањем некадашњих запуштених рудника.⁶³ Рударство се од тада развија у саској традицији која се огледа у техници рударске производње, елементима рударског права, као и рударској терминологији немачког порекла.⁶⁴ Развојем рударства дошло је до потребе законског уређивања свеукупног рударског посла, од експлоатације до прераде руда, статуса рударских насеља, социјалног и правног положаја рудара, трговине, нарочито племенитим и обојеним металима. Један од првих наговештаја налази се у Душановом законнику, док Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића представља средњовековни правни документ од великог значаја.⁶⁵ Већ крајем 13. века помињу се рудници на

⁶⁰ Ружа Ћук, *Долазак Саса и успон Брскова*, у: С. Ћирковић, Д. Ковачевић-Којић, Р. Ћук, *Старо српско рударство*, Београд 2002, 28.

⁶¹ В. Манојловић-Николић, Нав. дело.

⁶² У документацији Градског музеја у Вршцу за локалитет Црвенка забележено је да је нађено доста металне згуре која указује на топљење руде гвожђа у самом насељу. Велика количина згуре нађена је и на локалитету Зидине – Мачванска Митровица, што је аутора навело на интерпретацију једног објекта као ковачке радионице, вид.: Душица Минић, *Le site d'habitation médiéval de Mačvanska Mitrovica*, Sirmium XI, Београд 1980, 49; на локалитету Дунав – ушће Слатинске реке, мања количина згуре нађена је у једној јами, у близини пећи, за коју се сматра да је коришћена за топљење руде од стаклене пасте, вид.: Александар Јовановић, Миомир Кораћ, Ђорђе Јанковић, *L'embouchure de la rivière Slatinska reka*, Ђердапске свеске III, Београд 1986, 385; Милица и Ђорђе Јанковић, *Словени у југословенском Подунављу*, Београд 1990, 113.

⁶³ С. Новаковић, *Законски споменици*, 160, 162, 175, 200–203, 219, 624, 629; Михаило Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни I*, Београд 1955, 1–27.

⁶⁴ Милован Ангуновић-Коблишка, *Прилог Азриколе тачнијем разликовању и називу нашег средњовековног рударског и другог алата*, Зборник историјског музеја Србије 17–18, Београд 1981, 243–251; Исти, *Прилог проучавању рударске и металуршке технике и стручних назива у старим српским и турским рукописима I*, Зборник радова Музеја рударства и металургије у Бору 2, Бор 1982, 85–110.

⁶⁵ У Душановом законнику само се на једном месту говори о Сасима којима се ограничава слободно сечење шума, а дозвољава онолико колико је било потребно за грађу неопходну за рад у руднику, вид.: Стојан Новаковић, *Законик Стефана Душана цара српског 1349. и 1354*, Београд 1989, члан 123. Закон деспота Стефана Лазаревића регулише низ правних, социјалних, својинских и других питања, као и врсте и надлежност судова у случају рударских спорова, вид.: Биљана Марковић, *Закон о рудницима деспота*

нашој територији, а од средине 14. века и кроз 15. век можемо пратити стални успон рударства и отварање нових рудника.⁶⁶

* * *

Територија Србије у себи сједињује области Паноније и Поморавља, као саставне делове једног ширег простора, средњег и доњег Подунавља и Балканског полуострва, које је од давнина било насељавано. Повољан географски положај, хидрографија, клима, затим природом дат биљни и животињски свет, рудна и минерална богатства, у основи су пружали погодне услове за живот и рад људи и њихову разноврсну привредну и другу активност. Развој привреде и привредних делатности становништва Србије у средњем веку можемо пратити на основу резултата археолошких и нарочито историјских истраживања.

Судећи по карактеру, знатно је већи број сеоских насеља у односу на градска која, на овом простору, настају релативно касно, тек од 14-15. века. Због тога је и пољопривреда најбоље документована привредна грана, пре свега земљорадња, којом се бавио највећи део становништва. Уз земљорадњу, становништво Србије се у средњем веку бавило и сточарством од кога је имало многоструке користи. Једна од развијенијих пољопривредних грана била је и гајење винове лозе. Напредак виноградарства приметан је од краја 13. века, а ширење обрадивих површина под виновом лозом изразито је током 14. и 15. века. Можемо рећи да је свако домаћинство, најчешће у оквиру окућнице, или винограда, гајило воће и поврће пре свега за своје потребе. У пољопривредне делатности спада и риболов као један од најстаријих начина за прибављање хране.

Развој заната у средњем веку на територији Србије није пратио токове успона и развоја европске привреде. На нашем простору веома дуго су се многе активности обављале у оквиру кућне радиности, добрим делом и кроз цео 13. век. Разлог томе су и ограничене технолошке могућности. Сматра се да је издвајање заната од домаће радиности почело у другој половини 13. века, када се запажа подела на сеоске и градске занате и улога страних занатлија у формирању домаћих заната. Сви ти процеси углавном су завршени до средине 15. века када је на територији Србије, узимајући у обзир резултате археолошких, етнографских и историјских истраживања, могуће побројати тридесетак заната.

Развој нашег средњовековног рударства, чији осетнији напредак почиње доласком Саса средином 13. века, значајно је допринео привредном и економском просперитету овог региона Балканског полуострва. Тиме је поспешена производња алата и других предмета од метала, диференцирање многих занимања и формирање заната у градским срединама.

На крају, можемо рећи да је током средњег века савладан пут од чисто

Стефана Лазаревића. Превод и правноисторијска студија, Споменик САНУ СХХVI, Београд 1985, 33–56.

⁶⁶ Сима Ћирковић, Десанка Ковачевић-Којић, Ружа Ћук, *Старо српско рударство*, Београд 2002, 28, 33–45, 95–99, 102–104, 145–155.

аграрне привреде земљорадничког становништва и од изолованих балканских сточара староседелаца до развијене средњовековне привреде која се у 15. веку приближила европској.

Литература:

- Антуновић-Коблишка, Милован, *Прилог Агриколе тачнијем разликовању и називу нашег средњовековног рударског и другог алата*, Зборник историјског музеја Србије 17–18, Београд 1981, 243–251.
- Антуновић-Коблишка, Милован, *Прилог проучавању рударске и металуршке технике и стручних назива у старим српским и турским рукописима I*, Зборник радова Музеја рударства и металургије у Бору 2, Бор 1982, 85–110.
- Благојевић, Милош, *Земљорадња у средњовековној Србији*, Београд 1973.
- Божанић, Снежана, *Ибарско језгро светостефанског властелинства*, Сремска Митровица – Нови Сад 2006.
- Босић, Мила, *Рибарске справе и алати у Војводини*, Нови Сад 1982.
- Динић-Кнежевић, Душанка, *Трговина вином у Дубровнику у XIV веку*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду 9, Нови Сад 1966, 39–85.
- Динић, Михаило, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни I*, Београд 1955.
- Ердељан, Јелена, *Средњовековни надгробни споменици у области Раса*, Београд 1996.
- Јовановић, Драгана, *Вршачко виногорје*, Вршац 1996.
- Kaván, Ján, *Nalezu zlomku drevených nadob a nábitku ze XIII st.*, Památky Archeologické LIII–1, Praha 1962, 219–240.
- Колчин, Борис Александрович, *Новгородские древности*, Археология СССР, Е–1–55, Москва 1968, 24–50.
- Колчин, Борис Александрович, Янин, Валентин Лаврентьевич, Ямщиков, Савва Васильевич, *Древний Новгород – прикладное искусство и археология*, Москва 1985.
- Латиновић, Драгана, Трифуновић, Љиљана, *Традиционално виноградарство и винарство у Војводини*, Кулпин 2001.
- Лексикон српског средњег века* (ур. Раде Михалчић, Сима Ћирковић), Београд 1999.
- Манојловић-Николић, Весна, *Средњовековно оруђе од гвожђа у Србији*, Нови Сад 2010.
- Марковић, Биљана, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића. Превод и правноисторијска студија*, Споменик САНУ CXXVI, Београд 1985.
- Масловарић, Душан, *Путевима лозљубља*, Виноградарство и винарство у крушевачкој жупи, Крушевац 1990, 5–24.
- Новаковић, Стојан, *Село*, Београд 1965.
- Новаковић, Стојан, *Законик Стефана Душана цара српског 1349. и 1354*, Београд 1989.
- Новаковић, Стојан, *Законски споменици српских држава средњег века* (фототипско издање из 1912. године), Београд 2005.
- Петровић, Ђурђица, *Занати на тлу Србије кроз историју*, Зборник историјског музеја Србије 15–16, Београд 1979, 191–196.
- Sándor, Bálint, *A Szegedi Nagytáj Népélete*, A móra Ferenc Múzeum Évkönzve 2, Szeged 1976, 568–588.
- Ћирковић, Сима, *Работници, војници, духовници*, Београд 1997.
- Ћирковић, Сима, Ковачевић-Којић, Десанка, Ћук, Ружа, *Старо српско рударство*, Београд 2002.
- Hensel, Witold, *Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna*, Warszawa 1956.
- Челеби, Евлија, *Путонис: одломци о југословенским земљама*, Сарајево 1967.

VESNA R. MANOJLOVIĆ NIKOLIĆ

**TOWARDS AN INVESTIGATION
OF THE MEDIEVAL ECONOMY OF SERBIA:
ARCHAEOLOGICAL ASPECTS**

Summary

The problem of economic development during the Middle Ages in Serbia remains underexplored, particularly by archaeology. Nevertheless, even the relatively scant evidence collected to date affords a general indication of how economic life was organised during the Middle Ages in this region. Particular importance is found in historical studies which allow insight into the development of the economy and economic activity in Serbia during the Middle Ages.

Keywords: economy, economic activity, agriculture, skilled trades and crafts, mining, Middle Ages, Serbia.